

РОЗВИТОК Я-ОБРАЗУ ОФІЦЕРА НА РІЗНИХ ЕТАПАХ ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ

159.9.355.133.4

В. І. Осьодло

Розкриття процесу становлення суб'єкта військово-професійної діяльності (ВПД) вимагає розгляду всіх його структурних компонентів, у тому числі і професійної самосвідомості як особистісного феномену. Професійна самосвідомість займає особливе становище серед інших психологічних категорій, оскільки лише завдяки дослідженню прагнень та інтенцій особистості офіцера, того, як він ставиться до праці, виконує службові обов'язки, можна судити про ступінь сформованості його як професіонала. Які б здібності він не мав, яких би успіхів у культурному розвитку не досягав, лише у праці він знаходить справжню цінність, здобуває істинну гідність.

Розглядаючи, власне, професійну самосвідомість офіцера, можна було б просто конкретизувати все, що відомо про самосвідомість узагалі, стосовно конкретних видів діяльності і відповідних теоретичних уявлень. Проте, професійна самосвідомість військового фахівця має одну важливу загальну характеристику. У сучасних умовах, коли військовий професіонал виявляється на перетині суперечливих суспільних відношень, актуальним постає питання його соціальної реалізації як представника особливої професії. Високий рівень відповідальності та вимог як до зовнішньої, так і до внутрішньої сторін діяльності військовослужбовця-професіонала робить, цю діяльність особливою та надає їй статусу **обов'язку**. Розкрити особливе в обов'язку професійного військового – це означає виокремити і розглянути специфічне зовнішнє (вимоги до нього, обов'язки) та специфічне внутрішнє (інтелектуальні, моральні, психологічні і фізичні якості особистості) в їх єдності [8–10 та ін.].

Сьогодні високі вимоги і складність самої професії військового не відповідають її низькому соціальному статусу, що призводить до внутрішнього конфлікту при прийнятті суб'єктом ВПД соціально-професійної ролі. Наявність

неоднозначних відношень військового професіонала із суспільством, в якому він не завжди отримує необхідні умови для того, щоб успішно виконувати свою професійну роль, створює психологічну основу для деструктивних форм професійної самореалізації.

З огляду на зазначене, ми вважаємо, що дослідження психологічних детермінант, умов і механізмів розвитку професійної свідомості, з'ясування власне її акмеологічних особливостей надасть можливість здійснювати підготовку офіцерів, спроможних вибудовувати власну професійну діяльність відповідно до сформованих цінностей та особистісного і професійного розвитку. Лише добровільне виконання професійної ролі, засноване на високих моральних якостях особистості військовослужбовця-професіонала, прийняття нею особливих моральних та правових вимог суспільства і держави забезпечить інтереси країни щодо її збройного захисту.

Опираючись на методологічні принципи єдності свідомості та діяльності, єдності зовнішніх і внутрішніх умов розвитку, нами було визначено мету статті, яка полягає у дослідженні рівня розвитку змістових характеристик когнітивної складової (Я-образу) професійної самосвідомості офіцера на різних етапах його професійного становлення.

Професійна свідомість вважається найважливішою категорією, що реально відображає успішність та ефективність процесу професійного становлення особистості, є одним із центральних понять, яке розкриває становлення професіонала. Адже з психології діяльності відомо, що про включеність людини в професію можна вести мову лише тоді, коли професійна діяльність визнається власною самосвідомістю [3–6, 8 та ін.].

При розгляді проблеми професійної самосвідомості в науковій літературі подано обширний матеріал щодо зазначеної проблематики. Становлення самосвідомості особистості професіонала вчені найчастіше розглядають у поняттях, які розкривають різні аспекти Я-концепції.

В. Джеймс першим із психологів почав розробляти проблематику Я-концепції і розглядав глобальне, особистісне Я (Self) як двоїсте утворення, у

якому поєднуються “Я усвідомлююче” (*I*) та “Я як об’єкт” (*Me*). Це – дві сторони однієї цілісності, які завжди існують одночасно. Одна з них виявляє собою чистий досвід (“Я усвідомлююче”), а інша – зміст цього досвіду (“Я як об’єкт”). “Я як об’єкт” – це все те, що людина може назвати своїм. У цій сфері В. Джемс виокремлює чотири складові і розташовує їх у порядку значущості: духовне Я, матеріальне Я, соціальне Я і фізичне Я. Він стверджує, що ми самі можемо встановлювати собі цілі, пов’язані з різними компонентами нашого Я, та оцінювати успішність наших життєвих виявів щодо цих цілей. З цього випливає “постулат Джеймса”: наша самооцінка залежить від того, ким ми хотіли б стати, яке становище хотіли б зайняти в цьому світі; це є точкою відліку в оцінці наших власних успіхів чи невдач [13].

Р. Бернс розглядає дві складові Я-концепції: описову, яку називає “образ Я”, і складову, пов’язану зі ставленням до себе – самооцінкою. В узагальненій Я-концепції він виокремлює такі складові: когнітивну, оцінну та поведінкову [1]. Такий підхід до рівневої структури Я-концепції на сьогодні є найбільш поширеним у науковій літературі.

Центральним конструктором у теорії особистості К. Роджерса є також поняття “Я-концепція” [11]. К. Роджерс виокремлює “Я реальне” (якою людина бачить себе реально) та “Я ідеальне” (якою б людина хотіла себе бачити) і вважає, що розбіжності між “реальним” та “ідеальним” уявленнями людини про себе є енергетичною основою для її саморозвитку.

Термін “самосвідомість” є близьким також до таких термінів, як “самоставлення” й “ідентичність”. Поняття “ідентичність”, запропоноване Е. Еріксоном, краще дозволяє зрозуміти сам процес знаходження людиною самого себе (“его-ідентичність”) та свого місця у навколишньому світі (“групова ідентичність”).

Цілком логічно, що термін ідентичність можна розглядати в контексті професійної складової життєвого шляху особистості, оскільки, перебуваючи в професії, людина здатна бачити своє життя в процесах безперервності як ретроспективно, так і в перспективі. Визначення поняття “ідентичність” є

досить складним, навіть сам Е. Еріксон унікав його однозначного тлумачення. Проте, здійснюючи певну екстраполяцію, Л. Б. Шнейдер [14] пропонує визначити професійну ідентичність як результат процесів професійного самовизначення, персоналізації та самоорганізації, що виявляється в усвідомленні себе представником певної професії і професійної групи; визначена міра ототожнення-диференціації себе зі справою й іншими та виявляється в когнітивно-емоційно-поведінкових самоописах Я.

Отже, професійна ідентичність по суті є специфічною інтеграцією особистісної і соціальної ідентичності у професійній реальності. Такі процеси є досить складними, тому важливо зрозуміти, що професійне самовизначення і професійна самосвідомість проходять різні етапи у своєму розвитку у процесі професійного становлення.

У зарубіжній психології використання терміна “Я-концепція” є співзвучним вживанню терміна “самосвідомість” у вітчизняній психології. Свій підхід до вивчення самосвідомості запропонували радянські вчені, такі як І. С. Кон, В. В. Столін, С. Л. Рубінштейн, Н. І. Сарджвеладзе, П. Р. Чамата, І. І. Чеснокова та ін., які, розглядаючи самосвідомість, відзначали, що процеси самосвідомості, так само як і різні аспекти “Я-образу”, доцільно співставляти з різними рівнями активності людини, які можуть відповідати рівням організму, індивіда й особистості [3, 5, 7, 9, 10 та ін.]. Отже, самосвідомість розглядається як важливий детермінуючий чинник активності особистості, у тому числі і в професійній діяльності. При цьому в особистісному вимірі в процесах самосвідомості акценти зміщуються на виявлення своєї соціальної цінності та сенсу свого буття.

Розвиток самосвідомості, розглядається і в контексті професійного розвитку особистості [5–9], виокремлюючи при цьому такий важливий критерій як зміна “ціннісного ставлення до себе”. Так, А. К. Маркова як вищий етап розвитку професіонала виокремлює “етап творчого самовизначення себе як особистості професіонала”, де важливу роль відіграє “самопобудова” та “самотворення” [8, с. 52]. А це, у свою чергу, передбачає розвинене уявлення

про себе як про реального професіонала і як про бажаного професіонала, щочимось нагадує “Я реальне” та “Я ідеальне” в теорії К. Роджерса [11].

Розглядаючи критерії професіоналізму, А. К. Маркова виокремлює такі: прагнення розвивати себе як професіонала; внутрішній локус професійного контролю, тобто пошук причин успіху-неуспіху в собі самому і всередині професії; усвідомлення в повному обсязі рис та ознак професіонала, розвинена професійна свідомість, цілісне бачення себе як професіонала; розвиток себе засобами професії, самокомпенсація відсутніх якостей тощо [8]. Неврахування подібних суперечливих тенденцій у процесі професійного становлення може призвести до професійних криз, збоїв, зупинок у розвитку, – відзначає А. К. Маркова. Кожній людині бажано також усвідомлювати протиріччя, розбіжності у своєму професійному розвитку, аби вчасно знайти з них конструктивний вихід [8].

Звертаючись до проблеми професійної самосвідомості, Є. О. Клімов спеціально виокремлює такі психічні регулятори праці: “образ об’єкта” (суб’єктивний образ професії – чуттєві відображення; репрезентативні відображення – уявлення пам’яті, мислення; поняття, схеми, засвоєні алгоритми дій тощо); “образ суб’єкта” (Я – образ, самосвідомість); “образ суб’єктно-суб’єктних і суб’єктно-об’єктних відносин” (професійна самосвідомість – усвідомлення своїх потреб; емоцій та емоціогенних відношень; усвідомлення свого характеру, особистісної спрямованості і світогляду під час взаємодії з іншими людьми в трудовому процесі) [7, с. 224].

Примітно, що найважливішою складовою та найважливішим регулювальником трудової діяльності є “образ світу” професіонала, який у представників різних професій складається по-різному і по-різному впливає на світовідчуття професіоналів, а також на образ свого місця в світі.

Близькі погляди до авторської позиції Є. О. Клімова наводить у своїх працях Е. Ф. Зеєр. Найважливішими (системотвірними) чинниками особистості професіонала, на його думку, є спрямованість особистості, яка включає *мотиви, ціннісні орієнтації, професійну позицію, професійне самовизначення*

(курсив наш В. О.). При цьому на різних етапах становлення ці компоненти мають різний психологічний зміст, зумовлений характером провідної діяльності і рівнем професійного розвитку особистості [5].

Важливим також є питання про те, яким чином відбувається становлення професіонала та його професійної самосвідомості – шляхом природного розвитку чи/або більшою мірою завдяки цілеспрямованому формуванню (навчанню та вихованню). Ймовірно можна говорити і про розвиток, і про формування, і про саморозвиток себе як професіонала, що у різних людей в різні періоди їх життя виявляється по-різному. До цього можна додати і певні соціокультурні традиції формування професіоналів, які по-різному виявляються в різні історичні епохи та у різних народів.

Аналіз наукових джерел дає підстави для позначення ще однієї лінії аналізу проблеми професійної самосвідомості. Стосовно конкретної людини йдеться про її співвіднесеність з представниками конкретної професії або про співвіднесеність з певною соціально-професійною групою. Важливо відзначити, що співвіднесеність себе із соціальною групою передбачає бачення себе як носія певних цінностей та образу життя, що не завжди має місце.

Отже, теоретичний аналіз професійної самосвідомості свідчить, що ця проблема виявляється досить багатоаспектною, що не надає можливості вирішити її поза проблемами, пов'язаними з розвитком суб'єкта праці. Сьогодні, науковий інтерес у вивченні професійної свідомості має зміститися з опису компонентів праці, вимог до професійної підготовки фахівця до дослідження професійної свідомості цілісного суб'єкта-професіонала: його цінностей, смислових утворень, рефлексії тощо. Поняття “професійна свідомість”, “професійна самосвідомість” усе більш інтенсивно використовуються в дослідженнях, які розробляють проблему самовизначення [3].

Проведений теоретичний екскурс з порушеної проблеми надає нам можливість перейти до емпіричного вивчення професійної свідомості військового професіонала і визначити її структурну будову таким чином:

1) усвідомлення професійних цінностей; 2) усвідомлення професійної моралі; 3) усвідомлення себе як суб'єкта професійної діяльності; 4) усвідомлення й оцінка відношень і самоставлення; 5) усвідомлення власного професійного розвитку тощо. Узагальнюючи визначені компоненти та поділяючи погляди більшості дослідників про трикомпонентну структуру самосвідомості, вважаємо правомірним виокремлення і в структурі професійної самосвідомості трьох підструктур: когнітивної, емоційно-ціннісної та поведінкової. Вивченню когнітивної складової і буде присвячене наше дослідження.

Когнітивна складова професійної самосвідомості вивчалася на військовослужбовцях офіцерського складу віком від 22 до 55 років за участю 576 осіб, які були поділені на три групи: 1 група віком до 30 років (середній професійний стаж 5 років); 2 група віком до 40 років (середній професійний стаж 12 років); 3 група віком до 55 років (середній професійний стаж 25 років).

У дослідженні професійної самосвідомості суб'єкта ВПД ми будемо дотримуватися суб'єктно-діяльнісного підходу, згідно з яким офіцер у результаті включення в процес діяльності, спілкування й інші форми активності набуває специфічних властивостей та якості самоорганізації, саморегуляції, самоконтролю, узгодження зовнішніх і внутрішніх умов активності, координації всіх психічних процесів, станів та властивостей з об'єктивними і суб'єктивними умовами своєї активності у професійній діяльності.

При визначенні критеріїв розвитку професійної самосвідомості ми дотримувалися зроблених нами теоретичних висновків стосовно досліджуваного явища: детермінованості поведінки і діяльності змістом Я-образу особистості офіцера, взаємовпливу його когнітивних та емоційно-ціннісних компонентів; визнання впливу військово-професійного середовища на формування образу "Я-офіцер"; визнання впливу соціального середовища на співвіднесеність себе з професією офіцера, як носія певних цінностей та образу життя.

Ураховуючи зазначене вище, нами виокремлено критерії і показники оцінки сформованості професійної свідомості суб'єкта ВПД, які узгоджуються

з її трикомпонентною структурою. Серед них можна визначити об'єктивні та суб'єктивні критерії.

Об'єктивні критерії розкривають характер службових відношень, ставлення до військової служби, задоволеність умовами праці і спілкування. Суб'єктивні критерії характеризують особливості розвитку структурних компонентів “Я-образу”, з одного боку, та ступінь відповідності “Я-образу” офіцера вимогам військової служби і військово-соціального середовища, з іншого. До перших можна віднести **когнітивний критерій**, який містить такі показники, як: когнітивна диференційованість “Я-образу”; рівень самопрезентації, наявність професійних конструктів, що визначають характер ідентифікації з ВПД; формування образу “Я-офіцер”.

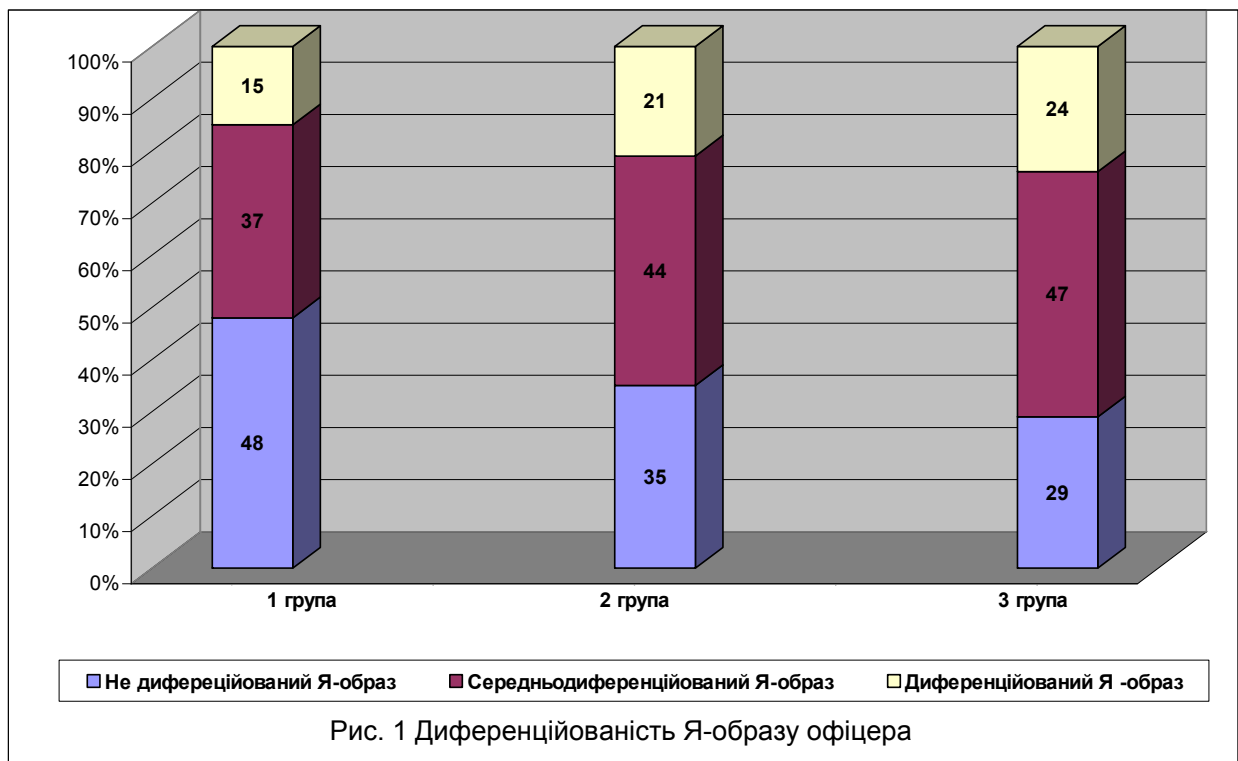
Операціоналізація виокремленого критерію полягала в його понятійній інтерпретації та визначенні емпіричних показників, що мають різну діагностичну спрямованість. На основі виокремлених показників нами проведено емпіричне дослідження когнітивної складової професійної свідомості за процедурою індивідуального і групового обстеження. Дослідження когнітивної диференційованості Я-образу здійснювалося за допомогою оцінки висловлювань офіцерів (Тест “20 тверджень”). За допомогою контент-аналізу було виокремлено висловлювання, які стосуються загальнолюдських категорій, соціальних (професійних) ролей та особистісних властивостей. Диференційований “Я-образ” визначався при рівному відношенні висловлювань, що належать до соціальних ролей та особистісних властивостей; середньодиференційований – за наявності 30 % висловлювань віднесених до однієї із категорій; недиференційований – менше 30 % висловлювань (низький рівень самопрезентації).

Запропонована методика реалізовувалася в процедурі групового й індивідуального обстеження. Статистична обробка отриманих даних проводилася за допомогою програм SPSS v.10.0 та Microsoft Excel і включала показники варіаційної статистики (середнє значення та стандартне відхилення), критерії відмінності і кореляційний аналіз.

У процесі дослідження ми передбачали, що специфіка ВПД та характер професіоналізації знайдуть відображення в змінах професійної самосвідомості залежно від етапу професійного становлення офіцера. Вивчення самосвідомості суб'єкта ВПД на різних етапах професійного становлення надало нам можливість установити на кожному з них структуру й особливості розвитку різних аспектів когнітивної складової (Я-образу) професійної самосвідомості офіцера.

За допомогою контент-аналізу самоописів досліджуваних нами було виокремлено для аналізу висловлювання офіцерів, які стосуються загальнолюдських категорій, статусно-рольових характеристик (у тому числі професійних) та індивідуально-особистісних властивостей. Їх оцінка свідчить, що в усіх групах суттєво переважає усвідомлення офіцерами своїх індивідуально-психологічних властивостей: фізичних, психофізіологічних, характерологічних властивостей та особистісних. Співвідношення між зазначеними категоріями дало нам підстави для розподілу офіцерів за групами диференційованості Я-образу відповідно до зазначеної вище процедури (рис. 1).

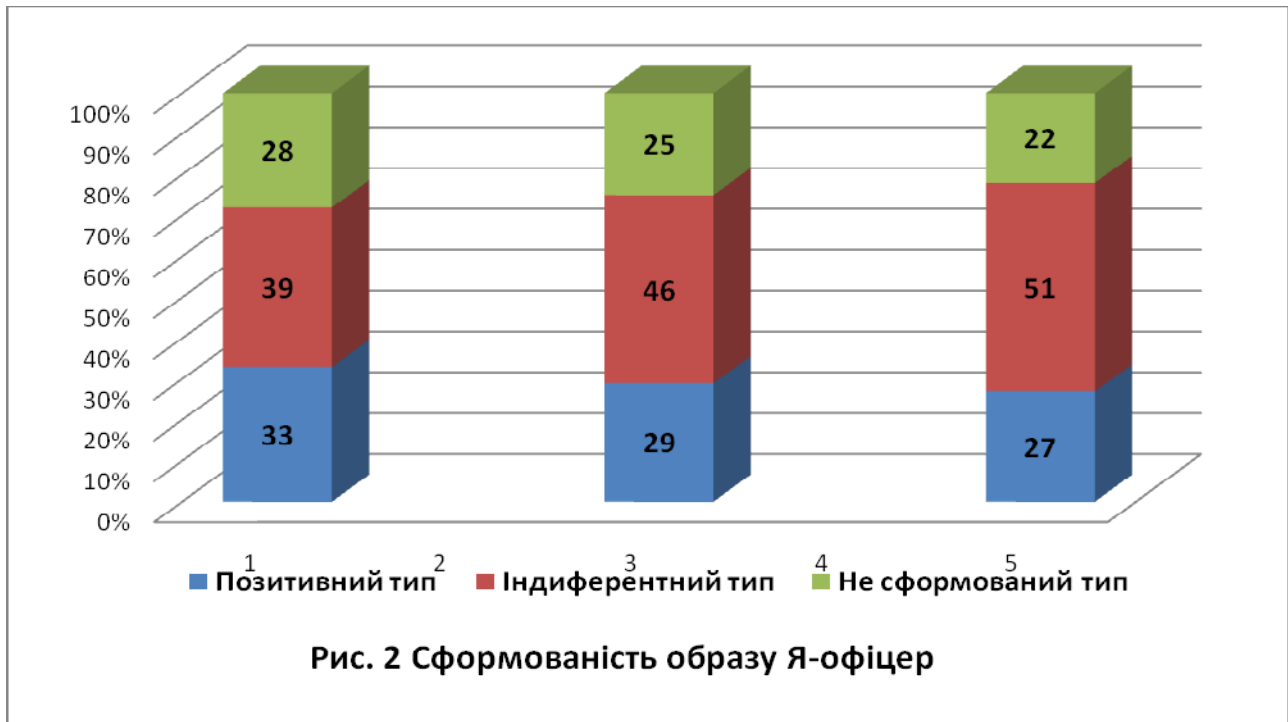
Розподіл офіцерів за групами свідчить про низькі показники диференційованості Я-образу на всіх етапах їх професійного становлення. Такі результати є свідченням явно вираженого переважання в самоописах індивідуальних характеристик, які належать до модальності “маю” (емпіричного Я). Таке порушення співвідношення між категоріями Я-образу розцінюється вченими по-різному: як посилення особистісної ідентичності [4], недостатньою особистісною зрілістю [7], виявом самосвідомості соціального індивіда [14] тощо. У цьому аспекті ми поділяємо точку зору Л. М. Мітіної [9], яка відзначає, що зараз в деякій мірі “ідеальний образ професіонала” замінено на “ідеальний спосіб життя (“американський”, “європейський”, “сучасний” тощо). Невизначеність ціннісних уявлень про саму професію зміщує орієнтири на вибір бажаного способу життя за допомогою професії, яка вже є засобом досягнення цього способу життя, а не його суттєвою частиною.

Отже, особистісні і ділові якості офіцерів, які домінують у самоописах, порівняно із самоописами статусно-рольових характеристик, не відображають актуальності статусу професії для офіцера. Отримані дані підтверджують, що в усіх групах у процесі професійного становлення суб’єктивний образ професії в досліджуваних достатньою мірою несформовано, а отже складові професійного Я-образу не стають предметом осмислення та не сприяють посиленню процесів професійної ідентичності офіцера.

Образ “Я-офіцер” як показник, який визначає військово-соціальну ідентичність, визначався за наявності висловлювань, що належать до професійних ролей і ставлення до них. У результаті нами виокремлено три типи сформованості образу “Я-офіцер”: позитивний, індіферентний та несформований. Співвідношення між типами на різних етапах професійного становлення наведено на рис. 2.

Згідно з отриманими результатами ми приходимо до висновку, що процес професіоналізації офіцера не призводить до формування в нього чітких уявлень про військово-соціальну автентичність. Характерною ознакою в розподілі досліджуваних за визначеними типами є те, що зі збільшенням тривалості

служби у досліджуваних усіх груп не спостерігається значущих зрушень у напрямку зміцнення позитивного образу “Я-офіцер”.

Такі результати, на нашу думку, є свідченням того, що професійна діяльність офіцера не стає для нього засобом самовираження і багато підготовлених офіцерів відмовляються від реалізації своїх здібностей у професійній чи науковій сферах (наприклад, відмовляються від вступу в університет, ад'юнктуру тощо), переживають певну відчуженість у побудові власної кар'єри. Тому в системі підготовки офіцера постає важлива проблема щодо створення таких умов, які б сприяли знаходженню кожним військовослужбовцем власної професійної ідентичності. Створення таких умов усунуло б можливу (деструктивну) плутанину ролей та одночасно свідчило б про вираженість військово-соціального інтересу, який є умовою розвитку і становлення особистості військового професіонала.

Отже, з викладеного вище можна зробити такі висновки:

1. Теоретичний аналіз професійної самосвідомості свідчить, що ця проблема виявляється досить багатоаспектною, що не дозволяє вирішити її поза проблемами, пов'язаними з розвитком суб'єкта праці. Емпіричне вивчення професійної самосвідомості ще раз підтвердило, що її необхідно розглядати в

якості важливого детермінуючого чинника активності особистості у професійній діяльності.

2. Дослідження когнітивної складової надало можливість визначити розподіл офіцерів за показниками диференційованості Я-образу на всіх етапах їхнього професійного становлення. Отримані дані підтверджують, що в усіх групах суб'єктивний образ професії офіцера достатньою мірою несформовано, а складові професійного Я-образу не стають предметом осмислення та не сприяють посиленню процесів професійної ідентичності офіцера.

Образ “Я-офіцер” як показник, який визначає військово-соціальну ідентичність, є свідченням того, що професійна діяльність офіцера не стає для нього засобом самовираження і призводить до переживання певної відчуженості у побудові професійної складової життєвого шляху – власної кар'єри.

Список використаної літератури

1. Бернс, Р. Развитие Я-концепции и воспитание / Р. Бернс ; пер. с англ. – М. : “Прогресс”, 1986. – С. 30–66.
2. Боришевський, М. Й. Психологічні закономірності розвитку громадянської спрямованості особистості : [монографія] / [авт. кол. : Боришевський М. Й. та ін.] ; за ред. М. Й. Боришевського. – К. : Міленіум, 2006. – 297 с.
3. Гуманістична психологія: Антологія : навч. посібник : у 3-х т. / упорядники Р. Трач і Г. Балл. – К. : Університетське видавництво “Пульсари”, 2001. – Т. 1 : Гуманістичні підходи в західній психології ХХ ст. – 252 с.
4. Гуменюк, О. Є. Психологія Я-концепції / О. Є. Гуменюк. – Тернопіль : Економічна думка, 2002. – 186 с.
5. Зеер, Э. Ф. Психология профессионального образования : учеб. для вузов / Э. Ф. Зеер. – М. : Академия, 2009. – 378 с.
6. Катаев, Є. С. Особливості професійної “Я-концепції” військовослужбовців контрактної служби : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.09 “Психологія діяльності в особливих умовах” / Є. С. Катаев. – К. : НАОУ, 2010. – 19 с.

7. Климов, Е. А. Пути в профессионализм (Психологический взгляд) : учебное пособие / Е. А. Климов. – М. : МПСИ ; Флинта, 2003. – 320 с.
8. Маркова, А. К. Психология профессионализма / А. К. Маркова. – М. : Знание, 1996. – 308 с.
9. Митина, Л. М. Личностное и профессиональное развитие человека в новых социально-экономических условиях / Л. М. Митина // Вопросы психологии. – 1997. – № 3. – С. 58–64.
10. Осьодло, В. І. Когнітивні та екзистенційні феномени психіки в контексті самодетермінації / В. І. Осьодло // Вісник НАОУ. – 2009. – № 4 (12). – С. 107–112.
11. Роджерс, К. Взгляд на психотерапию. Становление человека / К. Роджерс. – М. : Прогресс, 1994. – С. 153–171.
12. Столин, В. В. Самосознание личности / В. В. Столин. – М. : Изд-во МГУ, 1983. – 286 с.
13. Фрейджер, Р. Личность: теории, эксперименты, упражнения / Фрейджер Р., Фейдимен Д. – СПб. : Прайм-Еврознак, 2001. – 864 с.
14. Шнейдер, Л. Б. Профессиональная идентичность: теория, эксперимент, тренинг : учебное пособие / Л. Б. Шнейдер. – М. : Изд-во МПНИ, 2004. – 600 с.

Рецензент: доктор психологічних наук, професор Болтівець С. І.